

Ton Lemaire

De val van Prometheus

Over de keerzijden van de vooruitgang

Ambo|Amsterdam

Inhoud

Voorwoord	<i>II</i>
I ILLUSIES EN DESILLUSIES VAN DE VOORUITGANG	<i>15</i>
1 Grenzen aan het progressisme	<i>17</i>
2 In de schaduwen van morgen?	<i>22</i>
3 Blijven lachen!	<i>27</i>
4 De amnesie van het actualisme	<i>32</i>
5 Ontkenningstrategie	<i>39</i>
6 Fragmentarisering	<i>46</i>
7 Reducerende ratio	<i>52</i>
8 Impassen	<i>57</i>
9 Dissidenties	<i>62</i>
10 Uittocht uit Absurdistan?	<i>66</i>
II DE TRAGIEK VAN DE GESCHIEDENIS	<i>73</i>
1 Geschiedenis als labyrint	<i>75</i>
2 De 'gang der dwaasheid'	<i>81</i>
3 De wet van de onbedoelde gevolgen	<i>84</i>
4 De 'tragedie van de cultuur'	<i>90</i>
5 Behoeftenspiraal	<i>94</i>
6 (On)vrije behoeften?	<i>98</i>
7 Echte en valse behoeften	<i>102</i>
8 Progressie, regressie, dualiteit	<i>105</i>
9 Vooruitgang en vernietiging	<i>111</i>

III	DESTRUCTIEVE GROEI	119
1	Van groei bezeten	121
2	Verzelfstandige economie	125
3	Prekapitalistische economieën	128
4	Economisme en economisering	131
5	Devaluatie der dingen	134
6	Sport als ideologie	137
7	Cancerogene cultuur?	143
8	Hoe overleven we de groei?	151
9	Hybris en Nemesis	154
10	Niet groei maar bloei	157
IV	OP GROTE VOET	159
1	Leven op grote voet	161
2	Ecologische voetafdruk	164
3	Schaalvergroting	167
4	Megalomanie	171
5	Megapolisering	174
6	Vuur en vooruitgang	180
7	Technische trajecten	186
8	Een kolos op lemen voeten?	190
V	VRIJWILLIGE EENVOUD	193
1	Nooit genoeg?	195
2	Behoeften en behoefteigheid	197
3	Wegen uit de schaarste	200
4	Het zen-pad naar overvloed	206
5	Op weg naar eenvoud	209
6	Monetaire illusies	213
7	Eenvoud en levenskunst	218
VI	BOEREN TUSSEN VERDWIJNING EN VERZET	221
1	Terzijde van de geschiedenis?	223
2	Tussen subsistentie en productivisme	227
3	Globalisering en de kleine boeren	231
4	Franse boeren	235

5	Boerenverzet	240
6	De smaak van het lokale	244
7	Dialectiek van lokaal en globaal	247
8	Oud en nieuw land	250
9	Kritisch eten	254
VII ECOLOGIE EN SPIRITUALITEIT		259
1	Milieu-crisis en wereldbeeld	261
2	Joods monotheïsme	263
3	Een transcendente God	268
4	Antropocentrisme	271
5	Transcendentie en immanentie	274
6	Immanentisering	279
7	Voorbij het monotheïsme	283
8	Op zoek naar een nieuw wereldbeeld	287
9	Gespleten moderniteit	295
10	Humanisme en ecocentrisme	299
11	Naar een nieuwe mythologie?	304
VIII DE NADAGEN VAN PROMETHEUS		309
1	Prometheus, Europese cultuurheld	311
2	Prometheïsme en progressisme	314
3	Schaduwzijden van Prometheus	317
4	Prometheïsch en orphisch als grondhoudingen	319
5	Orphisme als tegenwicht	324
6	Kritiek en esthetiek	327
7	Odyssee	331
8	De stem van de aarde	334
9	Maat en matiging	337
10	Prometheus, Odysseus, Sisyphus	340
	Noten	345
	Literatuur	358
	Verantwoording	369
	Personenregister	370
	Zakenregister	373

Voorwoord

Prometheus, de mythische Griekse held die het vuur bij de goden steelt en aan de mensen geeft, is in de moderne tijd uitgegroeid tot symbool van de vooruitgang. Deze idee is zo verweven met de moderniteit dat ze ons leven nog steeds mobiliseert, weliswaar enigszins afgezwakt door de tragische eeuw die achter ons ligt. Nog altijd bestaat groot vertrouwen in de voortgang van de (natuur)wetenschappen, heerst technologisch optimisme en zijn we geobsedeerd door economische groei, alsof alle belangrijke problemen opgelost kunnen worden door méér wetenschappelijke kennis, betere apparaten en verhoogde productie. Dit hoort mijns inziens tot het bijgeloof van onze tijd, waarvan ik in dit boek de irrationele wortels wil blootleggen en de gevaren voor onze toekomst wil aanwijzen.

Ons geloof in onbeperkte vooruitgang heeft alles van een surrogaatreligie met eigen idolen, dogma's en taboes. Weliswaar kunnen mensen moeilijk leven zonder illusies, maar déze illusie heeft zo'n schade aangericht en loopt uit op zodanige impassen dat we er veel belang bij hebben om ons ervan te bevrijden. De gevolgen van een prometheïsch mens- en wereldbeeld heeft men kunnen constateren in de opkomst en ondergang van de Sovjet-Unie, maar men kan ze ook waarnemen in de ravages door toedoen van het neoliberalisme in de fase van globalisering; beide ideologieën werden (worden) namelijk in de diepte gevoed door dezelfde Prometheus-mythe. In dit boek onderneem ik een kritiek op de vooruitgangsidee, maar ik verken ook de mogelijkheid van een postprometheïsche vooruitgang,

waarmee ik bedoel: een voorzichtige en bescheiden voortgang op specifieke terreinen, die maat weet te houden en grenzen erkent en daardoor de verborgen samenhang kan doorbreken tussen vooruitgang en vernietiging waardoor de moderne geschiedenis is belast.

De hoofdstukken die volgen – en die trouwens ook afzonderlijk kunnen worden gelezen (vandaar enkele overlappingsen) – willen bijdragen tot een cultuurdiagnose van de moderne maatschappij, met de ‘keerzijden van de vooruitgang’ als leidmotief. Daarmee knoop ik aan bij een thematiek die ik ten dele ook al in andere boeken heb ontwikkeld; met name in *Over de waarde van culturen* (1976) en *Met open zinnen* (2002). Intussen is de noodzaak om onze leef- en denkwijze grondig te veranderen alleen maar urgenter geworden. De ecologische aftakeling van de planeet gaat gestaag door en de toekomst van de global village die we bewonen – en die trouwens geen dorp maar vooral één gigantische megalopolis aan het worden is – wordt door donkere wolken overschaduwd, waarvan de economische crisis niet de enige is.

Zeker, de laatste decennia heeft onmiskenbaar een proces van bewustwording plaatsgevonden en is de publieke opinie geleidelijk doordrongen van de ernst van de situatie. Burgers blijken overigens vaak actiever en kritischer te zijn bij het ontplooiën van allerlei initiatieven op diverse terreinen dan hun politici en regeringen. Maar deze hoopvolle tendensen nemen niet weg dat de bereikte resultaten en genomen maatregelen sterk ten achter blijven bij de omvang van de problemen. Dit werd kortgeleden dramatisch gedemonstreerd door het grotendeels mislukken van de klimaatconferentie in Kopenhagen, waarover de verwachtingen hooggespannen waren. Deze conferentie liet de onwil of onmacht zien van de aanwezige landen om hun eigenbelang en verdeeldheid te doorbreken om te komen tot een gezamenlijk besluit over de zozeer gewenste reductie van hun CO₂-uitstoot. Dit echech is een historische nederlaag voor de mensheid om op een wellicht kritisch moment van haar geschiedenis op te treden als een verbond van ‘verenigde naties’ – en dit in het belang van iedereen. Het bewijst pijnlijk de discrepantie tussen enerzijds de economische en technologische en anderzijds de ideologische en politieke dimensie van de globalisering. De effecten van de ontwikke-

lingen van de eerste sector zijn een appèl aan de naties om hun ideologische en politieke verschillen en geschillen te vergeten om opgewassen te zijn tegen de door hun eigen handelen ontstane situatie; dus om de keerzijden van de vooruitgang onder ogen te zien en maat te houden.

Tot slot bedank ik graag iedereen die me bij het schrijven van dit boek op enigerlei wijze heeft geïnspireerd, waarbij het hartverwarmend was om te merken dat ook anderen om dezelfde problemen als ik bekommerd zijn en eveneens lijden onder de tegenspraken en impassen van een samenleving die te midden van overvloed ook onheil en onbehagen voortbrengt.

TL, december 2009

Illusies en desillusies van de vooruitgang

Le culte de l'avenir et la foi dans le Progrès [...] représentent les deux piliers sur lesquels repose la religion civile des Modernes.

– Pierre-André Taguieff

Grenzen aan het progressisme

We leven in een tijd van grote en voortdurende veranderingen, een soort van permanente overgang, die zowel fascinerend als verwarrend en bedreigend is. Sinds de val van het communisme en de versnelde mondialisering is de wereld sterk in beweging gekomen en lijkt de toekomst opener en onzekerder dan voorheen. Meer dan ooit zijn alle mensen – zij het in verschillende mate – met elkaar verbonden via de wereldmarkt en het wereldweb. Nog nooit is de mensheid zich zozeer bewust van wat haar verbindt en verenigt, niet eerder is de planeet aarde zozeer verkend, in kaart gebracht en van alle kanten gadeslagen en gesurveilleerd. De wereld bruist van activiteit tot in haar verste uithoeken, overal breidt menselijke bewoning zich uit, alles lijkt te bewegen om niet meer stil te staan. Grenzen zijn verlegd en vervaagd en de mensen laten zien waartoe hun daadkracht en verzuft in staat zijn wanneer ze in dienst staan van het prometheïsche project van vooruitgang en modernisering.

In de volgende hoofdstukken onderneem ik verkenningen in deze wereld en probeer – aftastend en onvolledig – enigszins een balans op te maken van de problemen en gevaren, de obsessies en impassen die dit alles teweegbrengt. Onvermijdelijk stuit ik daarbij op het begrip ‘vooruitgang’ als een van de kernbegrippen van de moderne tijd en vraag ik me af in hoeverre de onophoudelijke voortgang van de mensheid tevens een vooruitgang is. ‘Voortgang’ is een neutrale, beschrijvende term, terwijl ‘vooruitgang’ een waardering uitdrukt en er dus een maatstaf bij betreft. Een groot deel van de onduidelijk-

heid die in discussies hierover optreedt, wordt veroorzaakt door het onvoldoende onderscheid maken tussen die twee begrippen, zodat de onmiskkenbare veranderingen die zich voltrekken stilzwijgend als positief worden gewaardeerd en vaak ook nog als onvermijdelijk, in de trant van: 'Je kunt de vooruitgang niet tegenhouden.'

Het is daarom geen overbodige luxe om enige helderheid te verschaffen met betrekking tot deze begrippen, eerst door kort iets te zeggen over hun geschiedenis. Het Latijnse werkwoord 'progredi' betekent primair 'voorwaarts gaan' of ook 'tevoorschijn treden', en het ervan afgeleide zelfstandig naamwoord 'progressus' betekent de 'voorwaartse gang' en op de tweede plaats ook 'ontwikkeling', 'voortgang in...' Vanaf de 16de eeuw gaan het Frans en het Engels de ervan afgeleide woorden 'progrès' en 'progress' gebruiken, die primair de 'gang voorwaarts' betekenen maar ook de bijbetekenis hebben van 'verbetering, voortgang'. Lange tijd werden deze twee termen alleen gebezigd samen met een ander zelfstandig naamwoord, met name in de zin van de 'voortgang/ontwikkeling van de natuurwetenschappen'. Pas tegen het einde van de 18de eeuw werden progrès/progress voor het eerst zonder nadere bepaling gebruikt, dus als een voortgang/voortgang niet van een deelgebied maar van de hele maatschappij of beschaving. Dit gebruik wordt vervolgens in korte tijd door velen overgenomen en wordt vanaf het begin van de 19de eeuw een kernbegrip van de baanbrekende moderniteit. Progrès en progress gaan fungeren als een kristallisatie-idee van het Grote Verhaal dat westerse historici en filosofen vertellen over de geschiedenis van de mensheid, als een gedurige progressie in verschillende stadia van primitief naar beschaafd, van wildheid naar moderniteit met de eigen cultuur in de voorhoede.

Bij deze doorbraak van het progressiebegrip hebben de vroegmoderne natuurwetenschappen model gestaan, want zij leken het overtuigende voorbeeld te bieden van gestage en cumulatieve toename van kennis omtrent de natuur, die bovendien bruikbaar bleek voor een daadwerkelijke beheersing zodat de moderne mens er 'meester en bezitter' van zou kunnen worden. De verlichting, samengevat in en gesymboliseerd door de grote *Encyclopédie*, is een hymne op de successen van de (natuur)wetenschappen, op de ontwikkeling van

de techniek en in het algemeen op de mogelijkheden van de menselijke geest. In de 19de eeuw wordt het begrip progrès/progress in zijn dubbelzinnige lading van feitelijke gang van de geschiedenis en haar 'progressieve' richting de grote inspirerende idee van vooral de opkomende burgerij en haar vertegenwoordigers. Essentieel is daarin dat men gelooft in de vervolmaakbaarheid van de mens en de in beginsel onbegrensde ontplooiing van diens vermogens; dat de toekomst steeds beter zal zijn dan het heden of verleden en dat wetenschap en techniek bij dit alles gangmakers en gidsen zijn. Vooruitgang, verlichting en beschaving – later ook evolutie – zijn nauw verwante begrippen, die samen bij uitstek de geest en het wereldbeeld van de moderne tijd tot uitdrukking brengen. Vooruitgang is het kernbegrip van een nieuwe geschiedopvatting, die de geleidelijke verlichting van de menselijke geest en een toenemende natuurbheersing als historische wetmatigheid claimt; een proces dat richting, doel en samenhang aan de wereldgeschiedenis verleent en er dus ook zin aan geeft.

Wanneer aan de vooruitgang een dergelijke verreikende betekenis wordt toegekend dat het bijna een metafysische dimensie krijgt, noem ik het 'progressisme'. Vooruitgang is dan het moderne geloof bij uitstek geworden, een substituut voor de christelijke geschiedtheologie in een zich seculariserende samenleving. Het te verwachten heil is werelds en dus immanent geworden; niet de hand van God maar de daden van de mensheid laten sporen achter in de tijd en sturen de geschiedenis. De wereldgeschiedenis is de onweerstaanbare gang van de mens naar zelfverwerkelijking en zelfbewustwording. Kortom, het progressisme is de werkelijke religie van de moderniteit.

De 19de eeuw was de eeuw van de triomf van het vooruitgangsoptimisme, maar tegen het einde van de eeuw en vooral vanaf begin 20ste eeuw begon zijn glans wat te verbleken en traden geleidelijk aan een zekere ontzuivering en scepsis op in sommige kringen. Deze toenemende twijfel had alles te maken met de groeiende sociale spanningen in de maatschappij, de opkomst van communisme en fascisme, de beide wereldoorlogen, de Holocaust, het verlies van Europa's machtspositie in de wereld, het besef zich in een crisis te bevinden. Men werd dus geconfronteerd met de onbedoelde en on-

voorzien gevolgen van het progressisme, de tegenspraken en problemen die het opriep, en moest meer en meer de keerzijden van de vooruitgang onder ogen zien.

Maar dat wil nog niet zeggen dat het geloof in de vooruitgang inmiddels zou zijn verdwenen. Nog steeds geloven we in de mogelijkheden van de mens, is het vertrouwen in wetenschap en technologie sterk, is onze cultuur overwegend toekomstgericht en houden we vast, met verbeterheid of verblinding, aan de idee van onbeperkte groei, met name van de economie. De doorwerking van het vooruitgangsoptimisme is ook nog terug te vinden in het grote belang dat we hechten aan beweging en mobiliteit, snelheid en flexibiliteit. Omdat het einddoel en de zin daarvan intussen wat mistig zijn geworden, lijkt de vooruitgangsidee versmald te zijn tot bewegen óm te bewegen ('mobilisme') in een op hol geslagen, panische bedrijvigheid. De aanvankelijke idee en inspiratie van de verlichting en de moderniteit zijn uitgelopen op – en misschien doodgelopen in – de groei van de productie om de groei, dus een blind productivisme; de permanente technische vernieuwing, dus een technocratie; en een onbeperkt infantiliserend consumentisme.

De volgende stukken zijn voor een groot deel kanttekeningen bij de keerzijden van de vooruitgangsidee en dus een poging om het 'ongedachte' van de vooruitgang te denken. Dat houdt daarom nog niet in dat ik elke vorm van vooruitgang zou ontkennen, verre van dat. Ik vind dat op deelgebieden wel degelijk vooruitgang is geboekt in de laatste twee eeuwen. Zo wil ik als verworvenheden onder andere noemen: een verhoogde levensstandaard voor de hele bevolking, verbetering van de gezondheidszorg, de democratie, de principiële gelijkheid van mensen, de rechtsstaat en de erkenning van de rechten van de mens, de sociale voorzieningen, de emancipatie van de vrouw, de bevrijding van de (seksuele) moraal. Maar ik voeg er direct aan toe dat ook en zelfs deze positieve ontwikkelingen hun soms onverwachte en onvoorzien keerzijden hebben. Zo weten we intussen dat vrijheid en gelijkheid op gespannen voet met elkaar staan; dat verhoging van de welvaart de mensen niet per se gelukkiger of zelfs tevredener maakt; dat de vooruitgang van de techniek het leven weliswaar heeft vergemakkelijkt maar tevens heeft belast met lawaai, stank en drukte

en tot milieuproblemen heeft geleid; dat de seksuele bevrijding is doorgeschoten in een sluipende pornificatie van de samenleving enzovoort.

Bij nader toezien blijkt het meestal buitengewoon moeilijk om ondubbelzinnig te bepalen of een uitvinding, een maatregel, een ontwikkeling werkelijk vooruitgang inhouden lettend op de consequenties en implicaties op langere termijn. Een verbetering op een bepaald gebied kan heel goed samengaan met verlies op een ander. Wat in ieder geval vereist is bij een dergelijk genuanceerd onderzoek en een rationele afweging van de winst-en-verliesrekening van de moderne tijd, is een kritische distantie ten opzichte van de vooruitgang als seculiere religie, als mythe van de moderniteit, als wervende ideologie. Wat vermeden zou moeten worden, is zowel een deïficatie en dus mystificatie als een demonisering van de vooruitgang. Men kan alleen progressief zijn – is mijn stelling – door zich de keerzijden van de vooruitgang bewust te worden en zich van enig progressisme te onthouden.

In de schaduwen van morgen?

Enkele jaren voorafgaande aan de Tweede Wereldoorlog publiceerde de Leidse historicus Huizinga zijn boek *In de schaduwen van morgen* (1935), met als ondertitel: 'Een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd'. Zijn boek opent met twee korte zinnen: 'Wij leven in een bezeten tijd. En wij weten het.'¹ Het werd geschreven in een tijd van economische en politieke crisis, die zich onder andere manifesteerde in de opkomst van fascisme en nazisme. De auteur was op dat moment Nederlands bekendste historicus en zijn boek trok grote aandacht en kreeg in korte tijd meerdere herdrukken. Huizinga signaleert een 'kritische toestand der beschaving', 'allerwegen stemmingen van dreigende ondergang', de vrees '... dat de dreunende machine van deze geweldige tijd op het punt schijnt om vast te lopen'. Hij meent dat de ernstige economische problemen slechts symptomen zijn van dieper gelegen onevenwichtigheden in de beschaving, terug te voeren op een 'crisis der cultuur'. Hij merkt op hoe een 'onberedeneerd vooruitgangsgeloof' alleen nog is weggelegd voor onwetenden of marxisten; 'het woord "de Vooruitgang" is heel snel uit het spraakgebruik der wereld verdwenen'.² Die crisis van de cultuur manifesteert zich volgens Huizinga in geestelijke vervlakking, een 'vertroebeling van het denkvermogen', anti-intellectualisme en 'verzaking van het kennisideaal', een verzwakking van het morele besef en ondermijning van de moraal (met name door historisch materialisme en psychoanalyse), een verheerlijking van het bestaan, het leven, de

daad; een 'irrationalisering' en 'puerilisme', kortom: een opkomende 'barbarisering' en een verdringing van de logos door de mythos.

Wanneer de historicus zich na zijn uitvoerige diagnose aan een prognose waagt, dan benadrukt hij dat de crisis van zijn tijd noch door economische, noch door technische of wetenschappelijke hervormingen kan worden overwonnen; daarvoor '... liggen de verschijnselen van geestelijke verzwakking te diep'.³ Er zou geestelijk en dus ethisch en spiritueel herstel nodig zijn, een 'inwendige loutering', want 'de geestelijke habitus van de mensen zelf moet veranderen'. En tot de geestelijke zuivering die de tijd behoeft, zal ook een 'nieuwe askese' nodig zijn.⁴ In laatste instantie verklaarde Huizinga zich geen cultuurpessimist; hij bleef optimistisch over de kansen tot herstel, tot geestelijke en culturele ommekeer.

Als ik Huizinga's boek driekwart eeuw na publicatie opnieuw lees, kan ik dankzij de historische afstand een soort metastandpunt innemen want we kennen de geschiedenis sindsdien, we beschikken over nieuwe theorieën en hebben andere stromingen ondergaan. Enkele van de door hem behandelde problemen zijn de onze niet meer, terwijl veel van wat ons nu bezighoudt in zijn boek nog geen rol kon spelen: de atoombewapening, de globalisering, de tegenstelling Noord-Zuid, de natuur- en milieudegradatie. Daarentegen zijn andere door hem gesigneerde symptomen heel herkenbaar en inmiddels wellicht verergerd, zonder dat we er misschien hetzelfde over denken als Huizinga. We kunnen hemzelf nu plaatsen in zijn eigen tijd, niet alleen als deelnemer aan en observator van die historische periode maar ook als exponent van een generatie, een klasse, een mens- en wereldbeeld met duidelijk humanistische strekking en denkend vanuit het klassieke, normatieve cultuurbegrip. Gelet op de diagnose en duiding van de culturele crisis van zijn tijd is Huizinga te rekenen tot de stroming van conservatieve cultuurkritiek van het interbellum, met vertegenwoordigers als Ortega y Gasset, Sorokin en Spengler, overigens zonder dat daarmee zijn diagnose ineens onzinnig of ongeldig zou worden. Zo merkte Huizinga onder andere ook het gevaar al op van een samengaan van een hoge ontwikkeling van de techniek met een toene-

mende irrationalisering en zelfs 'puerilisme'.⁵ Deze en andere symptomen van bedenkelijke aard zijn sindsdien bepaald niet verdwenen; ik kom er nog op terug.

Er zijn, meen ik, redenen te noemen waarom ook wij heden ten dage weer leven 'in de schaduwen van morgen' en misschien ook in een 'bezeten wereld'. Ook al is de dreiging van fascisme en nazisme afgewend en is het Sovjetcommunisme aan zijn eigen starheid en tegenspraken bezwaken, twintig jaar van groei en overvloed zijn intussen opgevolgd door een ernstige economische recessie van waarschijnlijk lange duur. Ook al dreigt niet direct een derde wereldoorlog en lijkt er geen dictator van het Hitler-type in opkomst, verspreid over de wereld worden meerdere gewapende conflicten en (burger)oorlogen gevoerd, met name in Azië en Afrika. Miljoenen mensen zijn ballingen en vluchtelingen. Door bevolkingsgroei en de globalisering is een verscherpte concurrentie te verwachten om fossiele brandstoffen, vooral in het Midden-Oosten en Zuid-oost-Azië. De waarschijnlijkheid dat nieuwe, opkomende landen als Iran en Noord-Korea over atoombommen kunnen beschikken neemt toe en sinds 11 september 2001 heeft de dreiging van het terrorisme vooral de rijke landen in een sfeer gedompeld van angst en onzekerheid, waarin ze een excuus vinden om ieder te spioneren en te wantrouwen.

Ondanks de sterk gestegen productiviteit van de landbouw zijn er in absolute zin nooit meer mensen geweest die honger lijden dan nu. Na decennia van ontwikkelingsamenwerking is desondanks de kloof tussen het rijke noorden en het arme zuiden dieper geworden. Terwijl bijna een vijfde van de wereldbevolking ondervoed is, lijdt in het welgedane westen bijna de helft aan overgewicht. De ecologische aftakeling van de planeet wordt meer en meer zichtbaar en voelbaar. De klimaatverandering is niet langer te ontkennen en zal binnen enkele decennia tientallen miljoenen mensen tot 'klimaatvluchtelingen' bestempelen, in hoofdzaak in het zuiden, dat zodoende lijdt onder de onmatigheid van het noorden. Hoewel een nog steeds groeiende mensheid een gezonde aarde met optimale biodiversiteit hard nodig heeft, gaan desondanks vervuiling en vergiftiging van aarde, water en lucht door, neemt de ontbossing

catastrofale proporties aan, raken zeeën en oceanen vervuild en overbevestig; gedraagt men zich alsof we een planeet in reserve hebben.

Nadat de Koude Oorlog was beëindigd heeft het er even op geleken dat de geschiedenis om zo te zeggen was voltooid, althans in die zin dat het democratisch kapitalisme onder auspiciën van de Verenigde Staten het onvermijdelijke en definitieve maatschappelijke stelsel zou worden. Maar dat was ietwat voorbarig, want sinds de millenniumwisseling is de wereld sterk in beweging gekomen. Diverse landen zijn in snelle opkomst – na Japan ook China, India, Brazilië en misschien Mexico en Iran –, hetgeen aanzienlijke consequenties zal hebben voor het machtsevenwicht in de wereld. Ondanks hun nog steeds formidabele economische en militaire macht lijken de Verenigde Staten in de mondiale constellatie aan belang in te moeten boeten, hun machtsmonopolie is doorbroken. In de nabije toekomst zijn daarom verschuivingen in de machtsverhoudingen waarschijnlijk, want het is niet te verwachten dat in een geglobaliseerde wereld ergens een machtsvacuüm zal ontstaan. De situatie op de aarde is, kortom, onzekerder en chaotischer geworden. Samen met de boven gesignaleerde problemen en tendensen heeft dat ertoe geleid dat ook in wetenschappelijke kringen meer en meer rekening gehouden wordt met catastrofes. De titels van enkele recente boeken, alle geschreven door serieuze historici en sociale wetenschappers, wijzen daarop: *The Twilight of American Culture* (Berman); *Collapse* (Diamond); *Vers l'abîme?* (Morin) en *Après l'empire (After the Empire)* (Todd).

Een stemming van onzekerheid over de toekomst breidt zich uit, in steeds breder kringen heerst pessimisme of fatalisme. Weliswaar heeft het vertrouwen in wetenschap en techniek standgehouden maar wereldbeschouwelijk gezien overheersen verwarring en desoriëntatie. Sinds de ontkerstening en ontkerkelijking leven we in een pluralistische en multiculturele wereld waarin christelijke, islamitische, boeddhistische en newage-ideeën in een wonderlijk mozaïek naast elkaar bestaan. Velen zijn op zoek naar een spiritueel houvast in een overwegend materialistisch en hedonistisch gezinde maatschappij. Wat in ieder geval ontbreekt – evenzeer als ten tijde

van Huizinga – is een door allen gedeelde krachtige religieuze of metafysische idee waardoor onze hele cultuur geleid en gedragen wordt.